

तानसेन : जीवनप्रवास आणि उत्कर्षपर्यंतचा प्रवास

प्रा .शरद गजभिये (संगीत)

डॉ. एल. डी. बलखंडे कॉलेज ऑफ आर्ट्स

अँड कॉमर्स पवनी जी. भंडारा

भारतीय शास्त्रीय संगीताच्या इतिहासात तानसेन हे नाव अत्यंत आदराने आणि अभिमानाने घेतले जाते. हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताच्या परंपरेतील ते एक महान गायक, रचनाकार आणि संगीतज्ञ होते. त्यांच्या प्रतिभेमुळे संगीताला एक नवी उंची प्राप्त झाली आणि त्यांच्या कार्यामुळे संगीताची परंपरा अधिक समृद्ध झाली. तानसेन हे केवळ एक कलाकार नव्हते, तर ते एक युगपुरुष म्हणून ओळखले जाणारे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या जीवनाचा प्रवास हा केवळ वैयक्तिक यशाचा नसून भारतीय सांस्कृतिक इतिहासाच्या विकासाशी निगडित आहे.

तानसेन यांचा जन्म रामतनु पांडे या नावाने सुमारे १५०० च्या सुमारास ग्वालोर परिसरात झाला असे मानले जाते. त्यांच्या बालपणाविषयी अनेक आख्यायिका सांगितल्या जातात, ज्यातून त्यांच्या विलक्षण प्रतिभेची झलक दिसते. असे म्हटले जाते की लहानपणी ते जंगलात जाऊन विविध प्राण्यांचे आवाज अगदी अचूकपणे काढत असत. ही कला त्यांच्या नैसर्गिक संगीतबुद्धीची साक्ष देणारी होती. त्यांच्या या कौशल्यामुळे त्यांच्याकडे लोकांचे लक्ष वेधले गेले. त्यांच्या जीवनातील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे त्यांची भेट महान संत आणि संगीताचार्य स्वामी हरिदास यांच्याशी झाली. स्वामी हरिदास हे भक्ती चळवळीतील एक प्रसिद्ध संत आणि ध्रुपद शैलीचे आचार्य होते. त्यांनी तानसेन यांच्या प्रतिभेची ओळख करून त्यांना आपल्या शिष्यत्वाखाली घेतले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली तानसेन यांनी संगीताचे सखोल शिक्षण घेतले. ध्रुपद गायकीची शिस्त, स्वरांची शुद्धता, लयबद्धता आणि भावनात्मक अभिव्यक्ती यांचे ज्ञान त्यांनी येथे आत्मसात केले.

स्वामी हरिदास यांच्या शिक्षणामुळे तानसेन यांच्या संगीताला एक मजबूत पाया मिळाला. त्यांनी केवळ तांत्रिक कौशल्य नव्हे, तर संगीताचा आध्यात्मिक अर्थही समजून घेतला. भक्ती परंपरेतील संगीत हे ईश्वरभक्तीचे साधन मानले जात होते, आणि हीच भावना तानसेन यांच्या संपूर्ण कारकिर्दीत दिसून येते. त्यांच्या संगीतामध्ये भक्ती, समर्पण आणि अंतर्मुखता यांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

याच काळात त्यांचा परिचय सूफी संत मोहम्मद गौस यांच्याशी झाला, असेही मानले जाते. मोहम्मद गौस यांच्या सहवासामुळे तानसेन यांच्या विचारांमध्ये आणि संगीतामध्ये एक वेगळी आध्यात्मिकता आणि व्यापकता आली. हिंदू आणि सूफी परंपरांचा संगम त्यांच्या संगीतामध्ये दिसून येतो. या सांस्कृतिक समन्वयामुळे त्यांच्या संगीताला एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप प्राप्त झाले.

तानसेन यांच्या प्रारंभिक कारकिर्दीची सुरुवात रेवा संस्थानच्या राजा रामचंद्र सिंह यांच्या दरबारात झाली. येथे त्यांनी आपल्या संगीतकलेचे सादरीकरण केले आणि लवकरच ते दरबारातील प्रमुख गायक बनले. त्यांच्या आवाजातील माधुर्य, रागांची सखोल मांडणी आणि भावपूर्ण सादरीकरण यामुळे श्रोते मंत्रमुग्ध होत असत. त्यांच्या संगीतामध्ये एक अद्वितीय आकर्षण होते, जे ऐकणाऱ्यांच्या मनावर खोल प्रभाव पाडत असे.

रेवा दरबारातील त्यांच्या यशामुळे त्यांची ख्याती दूरवर पसरली. त्या काळात कलाकारांची कीर्ती राजदरबारांमधूनच पसरत असे, आणि तानसेन यांची कीर्तीही हळूहळू इतर प्रदेशांपर्यंत पोहोचली. त्यांच्या गायनाची चर्चा विद्वान, कलाकार आणि राजे-महाराजांमध्ये होऊ लागली. त्यांच्या प्रतिभेमुळे ते आपल्या काळातील एक अग्रगण्य संगीतकार म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

या वाढत्या कीर्तीमुळे मुघल सम्राट अकबर यांच्या कानावर तानसेन यांचे नाव पोहोचले. अकबर हे कला आणि कलाकारांचे मोठे आश्रयदाते होते. त्यांनी आपल्या दरबारात अनेक विद्वान आणि कलाकारांना स्थान दिले होते. तानसेन यांच्या प्रतिभेबद्दल ऐकून त्यांनी त्यांना आपल्या दरबारात येण्याचे आमंत्रण दिले.

तानसेन यांनी हे आमंत्रण स्वीकारले आणि मुघल दरबारात प्रवेश केला. हा त्यांच्या जीवनातील एक निर्णायक टप्पा होता. अकबरच्या दरबारात त्यांना अत्यंत मानाचे स्थान मिळाले. ते दरबारातील "नवरत्नां"पैकी एक बनले.

अकबरांनी त्यांच्या प्रतिभेने प्रभावित होऊन त्यांना "मियां" ही सन्मानाची पदवी दिली. या पदवीमुळे त्यांची ओळख अधिक प्रतिष्ठित झाली.

मुघल दरबारात विविध संस्कृतींचा संगम होता. येथे पर्शियन, मध्य आशियाई आणि भारतीय परंपरांचा प्रभाव दिसून येत होता. या वातावरणामुळे तानसेन यांच्या संगीताला नवीन दिशा मिळाली. त्यांनी पारंपरिक भारतीय संगीताची मुळे जपत त्यामध्ये नव्या प्रभावांचा समावेश केला. त्यांच्या संगीतामध्ये दरबारी सौंदर्य, शिस्त आणि आकर्षकता आली.

अकबरच्या दरबारात तानसेन यांनी केवळ आपली प्रतिभा दाखवली नाही, तर संगीताच्या विकासामध्येही महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांच्या सादरीकरणामुळे दरबारातील वातावरण अधिक समृद्ध झाले. संगीत हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून एक उच्च दर्जाची कला आहे, हे त्यांनी सिद्ध केले.

त्यांच्या गायनात भावनात्मक खोली, स्वरांची अचूकता आणि लयबद्धता यांचा उत्कृष्ट संगम होता. त्यांनी रागांची मांडणी अशा प्रकारे केली की श्रोत्याला त्या रागाचा पूर्ण अनुभव मिळतो. त्यांच्या सादरीकरणात एक प्रकारची आध्यात्मिक शक्ती जाणवते, जी श्रोत्याला अंतर्मुख करते.

या सर्व गुणांमुळे तानसेन आपल्या कारकिर्दीच्या शिखरावर पोहोचले. ते केवळ अकबरच्या दरबारातील एक प्रमुख गायक नव्हते, तर संपूर्ण भारतातील एक आदर्श संगीतकार बनले. त्यांच्या नावाचा उल्लेख होताच लोकांच्या मनात आदर आणि आश्चर्याची भावना निर्माण होत असे.

तानसेन यांच्या जीवनाचा हा प्रवास—ग्वाल्हेरमधील एका प्रतिभावान मुलापासून ते मुघल दरबारातील महान संगीतकार होण्यापर्यंतचा—हा अत्यंत प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या कठोर साधना आणि निष्ठेमुळे त्यांनी संगीताच्या क्षेत्रात एक अद्वितीय स्थान मिळवले. त्यांच्या उत्कर्षपर्यंतचा हा प्रवास भारतीय संगीताच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण अध्याय आहे.

तानसेन यांचे हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीतातील योगदान : सखोल आणि विस्तृत विवेचन

तानसेन यांचे नाव घेतले की केवळ एका महान गायकाची आठवण होत नाही, तर संपूर्ण हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत परंपरेवर त्यांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. त्यांनी संगीताला केवळ कलात्मक दर्जा देऊन थांबले नाही, तर त्याला शास्त्रीय, तांत्रिक आणि आध्यात्मिक उंचीवर नेले. त्यांच्या योगदानाचा अभ्यास करताना आपण राग, स्वर, लय, ताल, आलाप, बंदिश आणि घराण्यांची परंपरा या सर्व घटकांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

सर्वप्रथम, तानसेन यांनी राग प्रणालीला शास्त्रीय चौकट दिली. राग म्हणजे विशिष्ट स्वरांची अशी रचना जी ठराविक नियमांनुसार सादर केली जाते आणि विशिष्ट भाव निर्माण करते. रागामध्ये दोन महत्त्वाचे भाग असतात—आरोह (चढता स्वरक्रम) आणि अवरोह (उतरता स्वरक्रम). याशिवाय वादी (मुख्य स्वर), संवादी (पुरक स्वर), पकड (रागाची ओळख दर्शविणारा चाल) आणि समय (राग सादर करण्याची योग्य वेळ) हे घटकही अत्यंत महत्त्वाचे असतात. तानसेन यांनी या सर्व घटकांना एक सुसंगत आणि स्पष्ट स्वरूप दिले.

उदाहरणार्थ, मियां की तोडी या रागामध्ये कोमल रे, ग, ध आणि तीव्र म यांचा वापर करून एक गंभीर आणि अंतर्मुख वातावरण निर्माण केले जाते. याचा आरोह "सा रे ग म० ध नि सा" आणि अवरोह "सां नि ध प म० ग रे सा" असा आहे. येथे ध हा वादी स्वर असून ग हा संवादी स्वर आहे. हा राग सकाळच्या वेळेस गायल जातो, कारण त्या वेळी त्यातील गंभीरता अधिक प्रभावी वाटते. या रागामध्ये स्वरांमधील सूक्ष्म हालचाली (मीड) आणि नाजूक स्पर्श अत्यंत महत्त्वाचे असतात.

त्याचप्रमाणे, दरबारी कानडा हा राग तानसेन यांच्या दरबारी शैलीचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. या रागामध्ये कोमल ग आणि ध यांचा वापर करून अत्यंत गंभीर आणि राजसी भाव निर्माण केला जातो. त्याचा आरोह "सा रे ग (कोमल) म प ध (कोमल) नि सां" आणि अवरोह "सां नि ध (कोमल) प म ग (कोमल) रे सा" असा आहे. रे हा वादी आणि प हा संवादी स्वर आहे. या रागाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'अंदोलन'—स्वरावर केले जाणारे हलके कंप, जे रागाला गूढता आणि गहराई देते. हा राग मध्यरात्री सादर केला जातो, जेव्हा शांत वातावरणात त्याचा प्रभाव अधिक गडद होतो

मियां की मल्हार हा राग निसर्गशी, विशेषतः पावसाळ्याशी, अतूटपणे जोडलेला आहे. राग म्हणजे भावनांचे संगीतात्मक रूप, आणि मल्हार परिवारातील रागांमध्ये पावसाची अनुभूती व्यक्त केली जाते. या रागाचा आरोह “सा रे म प नि सां” आणि अवरोह “सां नि ध प म रे सा” असा आहे. म हा वादी आणि सा हा संवादी स्वर आहे. “म रे प, नि प म रे सा” ही याची पकड आहे. या रागामध्ये आनंद, विरह, उत्कटता आणि निसर्गाच्या बदलत्या रूपांचे चित्रण होते.

मियां की सारंग हा राग तुलनेने हलका, प्रसन्न आणि शांत आहे. याचा आरोह “सा रे म प नि सां” आणि अवरोह “सां नि प म रे सा” असा आहे. रे हा वादी आणि प हा संवादी स्वर आहे. हा राग दुपारच्या वेळेस सादर केला जातो आणि त्यामध्ये साधेपणातून निर्माण होणारे सौंदर्य अनुभवता येते.

तानसेन यांनी केवळ रागांची रचना केली नाही, तर त्यांनी राग सादरीकरणाची पद्धत विकसित केली. रागाची सुरुवात आलापाने होते. आलाप म्हणजे शब्दांशिवाय स्वरांचा विस्तार. यात गायक रागाचे स्वर हळूहळू उलगडतो. तानसेन यांनी आलापाला ध्यानात्मक आणि सखोल स्वरूप दिले. मंद लयीत सुरुवात करून हळूहळू गती वाढवणे ही त्यांची खास शैली होती.

यानंतर येते बंदिश (रचना), जी ठराविक तालात बांधलेली असते. ताल म्हणजे लयबद्ध चक्र. उदाहरणार्थ, ध्रुपद शैलीमध्ये चौताल (१२ मात्रा), धमार (१४ मात्रा) यांसारखे ताल वापरले जातात. तानसेन यांच्या रचनांमध्ये ताल आणि स्वर यांचे अत्यंत सुंदर संतुलन दिसते. त्यांनी रचनांना केवळ तांत्रिक न ठेवता भावपूर्ण बनवले.

तानसेन यांचे आणखी एक मोठे योगदान म्हणजे ध्रुपद गायकीचा विकास. ध्रुपद ही हिंदुस्तानी संगीताची सर्वात प्राचीन आणि गंभीर शैली आहे. या शैलीमध्ये स्वरांची शुद्धता, लयबद्धता आणि आध्यात्मिकता यांना विशेष महत्त्व दिले जाते. तानसेन यांनी या शैलीला दरबारी प्रतिष्ठा दिली आणि तिला अधिक सुसंस्कृत आणि प्रभावी बनवले.

त्यांनी स्वरांच्या सूक्ष्मतेवर (श्रुतींवर) विशेष भर दिला. भारतीय संगीतात प्रत्येक स्वर अनेक सूक्ष्म भागांमध्ये विभागलेला असतो. या सूक्ष्म स्वरछटांचा योग्य वापर केल्यास राग अधिक प्रभावी बनतो. तानसेन यांनी या सूक्ष्मतेचा अत्यंत कुशलतेने वापर केला.

त्यांच्या संगीतात मीड (glide), गमक (oscillation), आणि आंदोलन यांसारख्या तंत्रांचा उत्कृष्ट वापर दिसतो. या तंत्रांमुळे स्वरांमध्ये जिवंतपणा येतो आणि राग अधिक अभिव्यक्तिपूर्ण बनतो. उदाहरणार्थ, दरबारी कानडामध्ये ग आणि ध वर केले जाणारे आंदोलन रागाला एक विशेष गूढता प्रदान करते.

तानसेन यांनी संगीतात भावनात्मक अभिव्यक्तीला (रागभावाला) अत्यंत महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, रागाचे खरे सौंदर्य त्याच्या भावनेत असते. म्हणूनच त्यांनी प्रत्येक रागाला त्याच्या योग्य वेळेत सादर करण्यावर भर दिला. सकाळचे राग, संध्याकाळचे राग, रात्रीचे राग—प्रत्येकाचा एक वेगळा भाव असतो, आणि तानसेन यांनी या समयसिद्धांताला अधिक दृढ केले.

त्यांनी संगीत आणि अध्यात्म यांचा संगम घडवून आणला. त्यांच्या रचनांमध्ये ईश्वरभक्ती, निसर्गप्रेम आणि आध्यात्मिकता स्पष्ट दिसते. त्यामुळे त्यांचे संगीत केवळ ऐकण्याचा अनुभव न राहता एक साधना बनते.

शेवटी, तानसेन यांनी “सेनिया घराणे” या परंपरेची स्थापना करून आपल्या शैलीचा वारसा पुढे नेला. गुरु-शिष्य परंपरेतून त्यांनी संगीताची परंपरा जपली आणि पुढील पिढ्यांना दिली.

अशा प्रकारे, तानसेन यांचे योगदान बहुआयामी आहे. त्यांनी राग, ताल, शैली, तंत्र आणि भाव या सर्व घटकांना एकत्र आणून हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताला एक परिपूर्ण आणि समृद्ध स्वरूप दिले. त्यांचे कार्य आजही प्रत्येक सुरामध्ये जिवंत आहे, आणि म्हणूनच ते भारतीय संगीताचे खरे महानायक मानले जातात.

तानसेन यांच्या जीवनातील उत्तरार्ध हा त्यांच्या कारकिर्दीच्या शिखराइतकाच महत्वाचा आणि अर्थपूर्ण होता. ज्या उंचीवर त्यांनी आपल्या प्रतिभेच्या बळावर पोहोचले होते, त्या उंचीवरून हळूहळू उतरणे हे कोणत्याही महान कलाकारासाठी अपरिहार्य असते. तानसेन यांच्या बाबतीतही हेच घडले. तथापि, त्यांच्या कारकिर्दीची “अधोगती” ही अपयशामुळे नव्हे, तर काळ, वय, आरोग्य आणि तणावामध्ये गुंतलेल्या घटकांमुळे घडलेली एक नैसर्गिक प्रक्रिया होती.

अकबराच्या दरबारात दीर्घकाळ सेवा करताना तानसेन यांनी अपार कीर्ती, मान-सन्मान आणि प्रतिष्ठा मिळवली. त्यांच्या गायनाने सम्राट अकबर मंत्रमुग्ध होत असत आणि दरबारातील इतर कलाकारांमध्ये त्यांचा मान सर्वोच्च होता. परंतु काळाच्या ओघात त्यांच्या वयात वाढ होत गेली आणि त्याचा परिणाम त्यांच्या शारीरिक क्षमतेवर होऊ लागला. संगीत ही अत्यंत साधना आणि ऊर्जा मागणारी कला आहे, आणि दीर्घकाळ सातत्याने उत्कृष्टता टिकवून ठेवणे अत्यंत कठीण असते.

तानसेन यांच्या जीवनाशी संबंधित अनेक दंतकथा त्यांच्या उत्तरार्धाशी जोडलेल्या आहेत. त्यांपैकी सर्वात प्रसिद्ध कथा म्हणजे “दीपक राग” गायनाची आहे. असे सांगितले जाते की अकबराच्या इच्छेनुसार तानसेन यांनी दीपक राग गायला. या रागाच्या प्रभावामुळे वातावरणात प्रचंड उष्णता निर्माण झाली आणि दिवे आपोआप पेटले. मात्र, या रागाच्या परिणामाचा त्यांच्या शरीरावरही परिणाम झाला आणि त्यांना तीव्र उष्णतेचा त्रास सहन करावा लागला. या अवस्थेतून त्यांना वाचवण्यासाठी त्यांच्या शिष्यांनी किंवा इतर गायकांनी “मेघ मल्हार” राग गायला, ज्यामुळे पाऊस पडला आणि वातावरण थंड झाले.

ही कथा ऐतिहासिकदृष्ट्या सिद्ध नसली तरी ती तानसेन यांच्या संगीतशक्तीबद्दल लोकांच्या श्रद्धेचे प्रतीक आहे. या दंतकथेमुळे त्यांच्या उत्तरार्धातील शारीरिक आणि मानसिक संघर्षाचे प्रतीकात्मक चित्रण दिसते. असे मानले जाते की या घटनेनंतर त्यांच्या आरोग्यावर परिणाम झाला आणि त्यांच्या गायनाची तीव्रता हळूहळू कमी होत गेली.

तानसेन यांच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात दरबारातील स्पर्धा आणि मत्सर यांचाही प्रभाव होता, असे काही ऐतिहासिक उल्लेख सूचित करतात. महान कलाकारांच्या सभोवती नेहमीच प्रतिस्पर्धा असते, आणि तानसेन यांच्या बाबतीतही हे अपवाद नव्हते. तरीही, त्यांच्या प्रतिभेमुळे आणि अकबराच्या आश्रयामुळे त्यांना कधीही मोठ्या अडचणींना सामोरे जावे लागले नाही.

वयोमानानुसार त्यांच्या सादरीकरणाची वारंवारता कमी झाली, परंतु त्यांच्या संगीताची गुणवत्ता आणि गहनता मात्र कायम राहिली. त्यांनी आपल्या उत्तरार्धात अधिक वेळ शिष्यांना प्रशिक्षण देण्यात आणि संगीताच्या परंपरेचे संवर्धन करण्यात घालवला. “सेनिया घराणे” या परंपरेचा पाया याच काळात अधिक मजबूत झाला. त्यांच्या शिष्यांनी त्यांच्या शैलीचे जतन केले आणि पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवले.

तानसेन यांच्या जीवनातील शेवटचे दिवस ग्वालेर परिसरात गेले असे मानले जाते. त्यांनी आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस अधिक शांत आणि आध्यात्मिक जीवन स्वीकारले. संगीत त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग राहिले, परंतु त्या काळात त्यांनी सादरीकरणापेक्षा चिंतन आणि साधनेवर अधिक भर दिला.

सुमारे १५८६ च्या सुमारास तानसेन यांचे निधन झाले. त्यांच्या मृत्यूने भारतीय संगीत क्षेत्रात एक मोठी पोकळी निर्माण झाली. त्यांच्या जाण्याने केवळ एक महान गायक हरपला नाही, तर एक संपूर्ण युग संपले. त्यांच्या अस्थीबाबत विविध मते आहेत, परंतु सामान्य मतानुसार त्यांची समाधी ग्वालेर येथे सूफी संत मोहम्मद गौस यांच्या समाधीच्या जवळ आहे. ही जागा आजही संगीतप्रेमींसाठी एक पवित्र तीर्थस्थान मानली जाते.

तानसेन यांच्या निधनानंतरही त्यांची कीर्ती आणि प्रभाव कमी झाले नाहीत. त्यांच्या रचना, राग आणि शैली पुढील पिढ्यांनी जतन केल्या. त्यांच्या शिष्यांनी आणि वंशजांनी त्यांच्या परंपरेचा वारसा पुढे नेला, त्यामुळे त्यांचे संगीत आजही जिवंत आहे.

अखेरीस, तानसेन यांच्या कारकिर्दीचा उत्तरार्थ हा अधोगतीचा नसून एक संक्रमणाचा काळ होता. त्यांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटपर्यंत संगीताची साधना केली आणि आपल्या कलेला पूर्णत्व दिले, त्यांच्या मृत्यूने त्यांच्या शारीरिक अस्तित्वाचा अंत झाला. परंतु त्यांच्या सुरांची गूज आजही कायम आहे. त्यामुळेच तानसेन हे केवळ इतिहासातील व्यक्तिमत्त्व नसून एक अगर संगीतपरंपरेचे प्रतीक आहेत.

निष्कर्ष : स्वरांचा जिवंत वारसा

Tansen यांनी भारतीय शास्त्रीय संगीताला एक जीवंत, सुसंगत आणि अनंत शक्यतांनी भरलेली प्रणाली दिली. त्यांनी रागांना स्वरूप दिले, स्वरांना भाव दिला, आणि तालांना जीवन दिले.

त्यांचे महानत्व यात आहे की त्यांनी संगीताला केवळ ऐकण्याची गोष्ट न ठेवता, ते अनुभवण्याची, जाणण्याची आणि जगण्याची प्रक्रिया बनवले. आजही प्रत्येक रागाच्या मांडणीत, प्रत्येक आलापात आणि प्रत्येक बंदिशीत त्यांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. संगीत विशारद हातरस प्रकाशन वसंत मध्य प्रदेश
2. संगीत शास्त्र विजयनी नारायण मंगरूळकर
3. हमारे संगीतज्ञ.
४. संगीत शास्त्र गार्डिड गजेंद्र गडकर
५. गुगल वेबसाईट. AI